

ГУМАНІЗАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Актуальність даної теми викликана сучасними проблемами кримінально-виконавчої системи, діяльність якої тісно пов'язується з дотриманням прав людини під час виконання кримінальних покарань. Хоч, на думку, заступника Голови Державного департаменту України з питань виконання покарань, доктора педагогічних наук, професора Калашник Н.Г., ця проблема є така древня як і світ, бо вона відображає складні взаємовідносини особистості і суспільства, закону, права і обов'язку, тобто всього того, що вміщує коротка діалектична пара – злочин і покарання [4, с.111].

Вітчизняні дослідники Алексєєв А.Г., Беца О.В., Богатирьов І.Г., Грекова Г.Ф., Джу́жа О.М., Закалюк А.П., Калашник Н.Г., Лукашевич В.Г., Маляренко В.Т., Санін В.М. і ін. одностайні у тому, що гуманне ставлення до громадян – це невід'ємна ознака демократичної держави, яка найбільш рельєфно проявляється у її відношенні до призначення і виконання кримінальних покарань. При цьому вони керуються Конституцією України, яка проголосила права людини найвищою соціальною цінністю, а їх гарантії – головним обов'язком держави, а в статті 63, яка стосується кримінально-виконавчої системи щодо забезпечення проголошених цінностей і гарантій у сфері виконання покарань, визначила, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Керуючись цим визначальним положенням, а також завданнями по реалізації ідей гуманізму у сфері призначення та визначення покарань, поставлених Кримінально-виконавчим кодексом України (КВК України), який набув чинності з 1 січня 2004 року [5], у пропонованій статті *ставиться мета*

узагальнити набутий досвід гуманізації кримінально-виконавчої системи у процесі розбудови Української держави, зокрема, в частині гуманізації законодавства щодо застосування і реалізації покарань та гуманного ставлення до засуджених громадян з боку державних органів і установ виконання покарань, суспільства в цілому.

Що стосується першого положення – гуманізації законодавства, то основою його реформування та удосконалення стали міжнародно-правові акти, що забезпечують дотримання прав людини. До них, насамперед, відносяться – прийнятий у червні 1945 року Статут ООН, що закріпив «основні права людини, гідності і цінності людської особистості» і Загальна декларація прав людини [3, с.111-116], за якими з'явився цілий ряд пактів і конвенцій про права, у тому числі Конвенції ООН та Ради Європи проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність поводження і покарання.

Україна зі здобуттям суверенітету та незалежності відразу прилучилася до процесу гуманізації своєї кримінально-виконавчої системи, орієнтуючи її на ресоціалізацію і виправлення засуджених, створення диференційованих умов їх утримання залежно від ступеня соціальної безпеки, надаючи пріоритету заходам стимулювання над заходами, що є заборонними. Основні напрями цієї діяльності були визначені та закріплені постановою Кабінету Міністрів УРСР від 11 липня 1991 р. №88 «Про основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» [7] та постановою Кабінету Міністрів України від 26 січня 1994 року №31 «Про програму приведення умов утримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудовах профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами» [8].

Необхідно відзначити, що уже протягом першого десятиліття у результаті проведення широкомасштабної реформи і кримінальне законодавство, і кримінально-виконавча політика України, загалом, зазнали кардинальних змін. Ефективним стимулом для цього став вступ України до Ради Європи у 1995 р., коли наша держава взяла на себе певні зобов'язання перед міжнародною

спільнотою, у тому числі вивести кримінально-виконавчу систему з підпорядкування МВС України та продовжити реформування кримінально-виконавчого законодавства, в тому числі і в напрямку його гуманізації, виходячи з вимог міжнародних стандартів у цій сфері. Саме з цією метою Україна як незалежна і демократична держава, член ООН і Ради Європи ратифікувала низку міжнародних угод щодо прав людини і правил поводження з в'язнями.

У 1998 р. з метою реалізації Україною взятих перед міжнародною спільнотою зобов'язань, Указом Президента України від 22 квітня 1998 р. № 344/98 утворений Державний департамент України з питань виконання покарань з тимчасовим його підпорядкуванням МВС України. Указом Президента України від 31 липня 1998 р. № 827/98 затверджено та введено у дію Положення про Державний департамент України з питань виконання покарань, а Указом Президента України від 12 березня 1999 р. № 248/99 Державний департамент України з питань виконання покарань був виведений з підпорядкування МВС України [2,с.10].

Нових суттєвих змін в частині гуманізації кримінально-виконавче законодавство зазнало у зв'язку з прийняттям у квітні 2001 р. нового Кримінального кодексу (КК) України, який набрав чинності з 1 вересня 2001 р. та запровадив нову систему кримінальних покарань, суттєво розширивши перелік покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. У цьому напрямку чимало цікавих новацій знаходимо в «Програмі подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи на 2002 – 2005 роки», затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 р. № 167.

Перераховані вище, як і інші законотворчі й нормативні напрацювання в ході реформування кримінально-виконавчої системи в напрямку її гуманізації, були закладені у зміст нового Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України, затвердженого Верховною Радою України 11 липня 2003 року. Про те, що ця умова (гуманізація) є визначальною при виконанні покарань, свідчить ст.

1 КВК України, у якій закріплені наступні мета і завдання кримінально-виконавчого законодавства: «Кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок і умови виконання покарань та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими» [5, с.2].

У цьому зв'язку основними завданнями кримінально-виконавчого законодавства України, які витікають з даного нормативно-правового акта, є визначення:

- принципів виконання кримінальних покарань;
- правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків;
- порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення і профілактики асоціальної поведінки;
- системи органів і установ виконання покарань, їх функцій та порядку діяльності, нагляду і контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі; а також:
- регламентація порядку і умов виконання та відбування кримінальних покарань;
- звільнення від відбування покарання, допомога особам, звільненим від покарання, контролю і нагляду за ними.

У порівнянні з раніше діючим виправно-трудовим законодавством, основу якого складав Виправно-трудоий кодекс України (ВТК) України, новий Кодекс визначив для Державної кримінально-виконавчої системи (ДКВС) й нові завдання, пов'язані із запобіганням злочинам і гуманізацією виконання покарань, зокрема:

- визначення правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків і особистої безпеки (ст.ст. 7 – 10 КВК

України), особливо в частині застосування до них заходів профілактичного впливу;

- закріплення правового статусу осіб, які відбули покарання (ст. 155) та організація контролю за їх поведінкою з метою вчинення нових злочинів;

- забезпечення процесу ресоціалізації засуджених (ст. ст. 6, 156, 157), визначення її одним із головних завдань кримінально-виконавчого законодавства України та профілактики злочинів;

- встановлення чіткого переліку органів і установ виконання покарань (УВП) (ст. ст.11-19), у тому числі їх повноважень у галузі профілактики злочинів (ст.104);

- закріплення в законі принципів кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань, які складають основу профілактичної діяльності в місцях позбавлення волі (ст. 5);

- встановлення гласності використання технічних засобів нагляду і контролю за поведінкою засуджених (ст. 103);

- нормативне закріплення порядку виконання примусового лікування засуджених, що дозволяє не тільки забезпечити дотримання законних прав останніх, але створює умови для запобігання злочинам в УВП (ст. 117);

- встановлення на законодавчому рівні пенсійного забезпечення засуджених до позбавлення волі, що є однією з антикриміногенних обставин, які обумовлюють злочинність в Україні (ст. 122);

- введення богослужіння і релігійних обрядів у УВП, які позитивно впливають на засудженого як профілактичні засоби по запобіганню злочинам (ст. 128);

- закріплення особливостей відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками і неповнолітніми (ст. ст. 141-149), що теж створило відповідні гуманні засади для проведення профілактичної діяльності.

Без сумніву, що виконання нових за змістом завдань потребує адекватних видозмін у реформуванні на гуманістичних засадах сил і засобів, які застосовуються для їх реалізації. Як справедливо зауважує з цього приводу

проф. А.Х.Степанюк: «Діяльність органів і установ виконання покарань, як категорія, виражає цілеспрямований вплив адміністрації органів і установ виконання покарань за допомогою визначених засобів на об'єкт – процес виконання – відбування покарання – для одержання результату, що відповідав би меті діяльності органів і установ виконання покарань» [9, с.47].

У цьому зв'язку принципово важливою є нова класифікація установ виконання покарань, їх диференціація за рівнями безпеки: мінімального, середнього та максимального, а для засуджених до обмеження волі – кримінально-виконавчі установи відкритого типу. Важливим є також встановлення для засуджених до позбавлення волі прогресивної системи відбування покарання: поетапна зміна умов відбування покарання, застосування пільг, у тому числі поліпшення умов утримання, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, умовно-дострокове звільнення.

Відкриваються нові можливості щодо гуманізації режиму відбування покарання, поліпшення комунально-побутового забезпечення і медичного обслуговування засуджених. До виховної роботи із засудженими передбачено залучати батьків, інших близьких родичів, представників громадських та релігійних організацій, благодійних фондів, трудових колективів підприємств, установ. В діяльності колоній введені нові демократичні дорадчі органи – рада виправної колонії, а у виховних колоніях – педагогічна рада, які мають приймати колегіальні рішення з найбільш важливих питань зміни умов тримання засуджених, а також застосування до них заходів заохочення і стягнення.

У контексті досліджуваної проблеми особливої уваги заслуговує питання щодо встановлення системи соціальних і правових гарантій, що забезпечують правовий статус засуджених. На думку першого заступника Голови Державного департаменту з питань виконання покарань М.Г.Вербенського, це головна новація нового КВК України [1, с.7]. При цьому він посилається на статтю 7 КВК України у якій визначено, що держава поважає і охороняє права, свободи і законні інтереси засуджених, які користуються всіма правами людини і

громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України та цим Кодексом і встановлених вироком суду. Правовий статус засуджених визначається, виходячи із порядку і умов виконання та відбування конкретного виду покарання.

Засудженому гарантується правова допомога. Засуджені іноземці мають право підтримувати зв'язок з дипломатичними представництвами і консульськими установами своїх держав, особи без громадянства, а також громадяни держав, що не мають дипломатичних представництв або консульських установ в Україні, - з дипломатичними представництвами держави, яка взяла на себе охорону їхніх інтересів, або міжнародними органами чи організаціями, які здійснюють їх захист.

Крім цього, статтею 107 КВК України встановлено, що засуджені, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, мають право користуватися послугами, які надаються в місцях позбавлення волі, в тому числі додатковими, оплачуваними; брати участь у трудовій діяльності; отримувати медичну допомогу і лікування, в тому числі платні послуги за рахунок особистих грошових коштів чи коштів рідних та близьких; розпоряджатися грошовими коштами, володіти і розпоряджатися предметами, речами, виробами; здійснювати листування з особами, які знаходяться за межами колоній, вести з ними телефонні розмови; одержувати і відправляти посилки, бандеролі, грошові перекази, одержувати передачі, зустрічатися з родичами та іншими особами; брати участь у роботі самодіяльних організацій та гуртків соціально корисної спрямованості, займатися фізичною культурою і спортом; придбавати, користуватися і зберігати предмети першої потреби, періодичні видання, літературу, продукти харчування; розпоряджатися вільним часом, який відведений розпорядком дня; одержувати освіту відповідно до законодавства про освіту.

Наведені вище витяги із КВК України і співставлення їх із раніше прийнятими актами кримінально-виконавчого змісту, засвідчують кардинальні зрушення в напрямку гуманізації як законодавства, в цілому, так і виконання

кримінальних покарань, зокрема. На нашу думку, найбільш показовим в цьому плані є реальна та конструктивна участь громадськості в діяльності установ виконання покарань. Це важливий крок до створення пенітенціарної системи, притаманної демократичним державам, що передбачає безпосередню відповідальність та участь суспільства у роботі з особами, які порушують закон.

У цьому зв'язку не можна залишити поза увагою такі складові елементи гуманістичної діяльності по запобіганню злочинам у місцях позбавлення волі, як виправлення та ресоціалізація засуджених. При цьому зазначена діяльність має носити комплексний і системний характер. В умовах місць позбавлення волі такими елементами системного профілактичного впливу на особу є визначені в кримінально-виконавчому законодавстві України засоби виправлення та ресоціалізації засуджених. Зокрема, як зазначено в ст.6 КВК України, виправлення засудженого – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Поряд з цим у кримінально-виконавчому законодавстві використовується й таке поняття, як «ресоціалізація засудженого», хоча в ст.50 КК України така мета не закріплена. З цього випливає, що похідне від кримінального кримінально-виконавче право всупереч логіці розширило завдання останнього, визнавши в ст.1 та ч.2 ст.6 КВК України положення про те, що виправлення є необхідною умовою ресоціалізації засуджених.

На наш погляд, така непослідовність законодавця не тільки порушує принцип системного підходу у вирішенні кримінально-правових явищ, але й ставить перед органами та установами виконання покарань завдання, які виходять за межі їх реальних можливостей, так як відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства є неможливим без участі в даному процесі всіх зацікавлених у цьому державних, в першу чергу, правоохоронних органів, і суспільних інститутів (громадських організацій, релігійних конфесій, партій і т. ін.). Заслужовує уваги й інший висновок: мета –

завдання кримінально-виконавчого права здобувають значення тільки при наявності їхньої відповідності цілям покарання, що закріплені в кримінальному законодавстві.

Як свідчать результати наукових досліджень, наприкінці 90-х рр. ХХ ст. ідея прав злочинців запанувала в середовищі недержавних організацій. З'явилися і правозахисники, одержимі гаслами, викладеними в Декларації прав людини [3]. Але постійне зростання рівня злочинності, переповненість УВП і надзвичайно великі бюджетні кошти, які вони вимагають для здійснення нових реабілітаційних (виправних) програм, поки що утримують керівництво колоній від розширення експериментів в умовах позбавлення волі. Натомість значно більша увага приділяється розробці превентивних стратегій у соціальній політиці, націлених на запобігання злочинності і впровадження альтернативних позбавленню волі покарань.

До речі, такі реалії сучасної кримінально-виконавчої теорії та практики існують на Заході, що, звичайно, не може не народжувати та обумовлювати адекватні процеси і в Україні. Можливо тому, з гуманною метою та з урахуванням зарубіжного й національного досвіду, законодавець дещо змінив визначену в КК мету покарання, закріпивши в КВК України остаточною ціллю не «виправлення» засуджених, а «створення умов для виправлення і ресоціалізації» засуджених (ч.1 ст.1), хоча ідея виправлення (ресоціалізації) особи в умовах її ізоляції від суспільства залишається в нашій країні пріоритетною як на теоретичному, так і на практичному рівнях, у тому числі й у галузі профілактики злочинів.

Як відомо, основні засоби виправлення і ресоціалізації засуджених у загальному контексті гуманізації кримінально-виконавчого покарання закріплені у ч.3 ст.6 КВК України, а саме: встановлений чіткий порядок виконання та відбування покарань (режим); соціально-корисна праця; соціально-виховна робота; загальноосвітнє і професійно-технічне навчання; громадський вплив. Однак, у багатьох наукових джерелах поняття засобів виправлення і ресоціалізації носить, на наш погляд, дещо поверховий і

малозмістовний характер, що породжує неоднозначні підходи при їх реалізації на практиці та різноманітні позиції, погляди і пропозиції в теорії виконання покарань.

Так, відомий російський правознавець О.І.Зубков свого часу вважав, що це те, що веде до досягнення мети. Нині той же Зубков під виправним впливом розуміє широкий комплекс виховних заходів і впливів: працю, навчання, професійну підготовку, розвиток самодіяльності і багато іншого, що покликане формувати позитивні властивості особистості, які в кінцевому результаті й визначають ступінь виправлення засуджених [10, с.17].

Український правознавець В.М.Любченко вчинив спробу дати наступне визначення одного із основних засобів виправлення і ресоціалізації: «Засобом виховного впливу на засудженого в умовах установ виконання покарання є напрямок діяльності співробітників УВП та засуджених, який сприяє формуванню соціально-адекватних якостей в осіб, що відбувають покарання» [6, с.143].

Можна було б цитувати й інших авторитетних авторів, але цілком очевидно одне: і в теорії, і на практиці даний напрямок гуманітарного впливу вимагає відпрацювання і закріплення на всіх рівнях і по всіх напрямках.

Підсумовуючи основні новочасні надбання в царині гуманізації виконання покарань в Україні, слід наголосити на тому, що вперше на рівні закону визначено загально-правові та галузеві специфічні принципи кримінально-виконавчого законодавства (КВК): невідворотність виконання і відбування покарань, законність, справедливість, гуманізм, демократизм, рівність засуджених перед законом, взаємна відповідальності держави та засудженого, диференціація й індивідуалізація виконання покарань, раціональне застосування примусових заходів і стимулювання првослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участь громадськості у діяльності органів і установ виконання покарань.

Уся діяльність в цьому напрямку повинна базуватись на чіткій соціальній та правовій компетенції, що орієнтує на збереження особистості засудженого,

його прав і свобод, соціальну справедливість і гуманізм. Ця вимога повинна враховуватись в методиці розробки планів, програм і заходів як важлива теоретична та моральна передумова всієї роботи по боротьбі зі злочинністю, включаючи можливості загальнодержавного, регіонального та місцевого характеру.

Література

1. Вербенський М.Г. Гуманізація виконання покарань в Україні //Вісник Центру суддівських студій. – 2004.- № 2-3.- С.6-10.
2. Гель А.П., Семаков Г.С.Яковець І.С. Кримінально-виконавче право України: Навч. посібник / За ред.. проф.. А.Х.Степанюка. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 624 с.
3. Загальна декларація прав людини // Оцінка, шляхи подальшого реформування в'язничної системи України. – К.,1998. – 178 с.
4. Калашник Н.Г. Права людини в установах Державної кримінально-виконавчої служби //Відновне правосуддя в Україні. – 2005. - №1-2 (1-2). – С.11.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України: За станом на 25 травня 2006 р. – К.: Парламентське вид-во, 2006.- 87 с.
6. Любченко В.М. Сутність засобів впливу на засуджених // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.: КІВС, 2000. - № 5.- С.140-143.
7. Постанова Кабінету Міністрів УРСР «Про основні напрями реформи кримінально-виконавчої системи в Українській РСР» від 11 липня 1991 р. № 88 // www.rada.gov.ua
8. Постанова Кабінету Міністрів України « Про програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також осіб, що тримаються у слідчих ізоляторах і лікувально-трудовах профілакторіях, у відповідність з міжнародними стандартами » від 26 січня 1994 р. № 31 // www.rada.gov.ua

9. Степанюк А.Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність, принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження): Дис. ...д-ра юрид. наук (12.00.08). – Х.,2002.-393 с.

10. Уголовно-исполнительное право России: теория, законодательство, международные стандарты, отечественная практика конца XIX – начала XXI века: Ученик для вузов/ Под ред. А.И.Зубкова. – 2-е изд. Перераб. и доп. – М.:НОРМА, 2007.-720 с.